

कुमार गंधर्व : एक सूरसंगत

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - लोकसत्ता वर्तमानपत्र, मुंबई, दिनांक १३ जानेवारी, १९९२)

कुमार काल स्वस्थचित झाले! कर्नाटकात अंकुरलेले, महाराष्ट्रात फुललेले आणि भारतभर सुगंध दरवळवणारे कस्तुरी कमल मिटले!

कुमार बालयोगी पोटात गाणे घेऊन जन्माला आले. ऐकलेल्या मोठ्या गायकांची गायकी हुबेहूब गातो म्हणून त्यांचे कौतुक झाले- भरपूर. दुसऱ्या एखाद्याच्या हे कौतुक डोक्यात गेले असते आणि कलाकारीचे बाळसे दिसेनासे झाले असते. अनेक बालकलाकार असेच मिटतात - पूर्ण न उमलणाऱ्या कळ्यांसारखे. पण कुमारांना कौतुक नको होते, गाणे हवे होते. देवधरांसारखा गुरु त्यांना लाभला, नजर देणारा, दुसऱ्याच्या गायनाची कदर करायला शिकविणारा. कुमारांकडे गायनाच्या मधाचे पोळे तयार झाले. अनेक राग-रागिण्या, अनेक बंदिशींचे जडजवाहीर, अनेक घराण्यांच्या गवयांच्या, वादकांच्या संचितातून कुमारांच्या कंठात चिजा उतरल्या. विद्या कंठस्थ झाली, त्यांचे हे व्रत कधीच संपले नाही. पुन्हा परंपरेची त्रिसूत्री त्यांनी कसोशीने पाळली - दीक्षा, शिक्षा आणि परीक्षा करण्याची. विधिवत शिष्यत्व घ्यायचे, शिक्षणही. पण मग सर्व काही तपासत राहायचे... पारखत बसायचे.

रियाजाविना चमत्कार

ऐन उमेदीत प्रकृतीने निमूट बसायला लावले. केवळ धन - यश - कीर्तीच्या मागे लागण्यांत जीव ओतणाऱ्या कलाकारांसारखा त्यांचा नूर असता तर ते तेव्हाच 'संपले' असते! पण त्यांचा शोध संगीताचा होता. रामदासांनी म्हटल्याप्रमाणे "एकांतेवीण प्राणियाते बुद्धी कैची" असा कुमारांनी साऱ्या परिस्थितीचा अर्थ लावला. आहे ते सारे नवेपणे न्याहाळण्यासाठी आणि नाही ते सारे जमविण्यासाठी आपल्या विजनवासाचा त्यांनी वापर केला. समोर ठाकलेल्या काळाला जणू त्यांनी म्हटले, 'जरा थांब, माझी साधना अजून संपलेली नाही!' आणि भक्तासाठी थांबलेल्या विठ्ठलासारखा काळ थांबला - कुमारांची निर्गुणी साधना प्रेमाने पहात! कुमार १९५४ च्या आसपास पुन्हा गाऊ लागले ते एक नव्या झळाळीचे गाणे, कात टाकलेले. नव्या रंगरूपाचे- केवळ अनोख्या राग रूपांचे नव्हे, जे काही नवीन निर्माण केले त्याला परंपरेचा भक्कम आधार होता आणि जे जे काही जुने मांडले त्याचे शोधन केलेले होते. राहत्या घरातही जर कोळिष्टके जमतात, वाहत्या गंगेत चिखल साठतो तर गायन परंपरेतही काहीबाही गदळ सांठणारच! जाणत्याने ते दूर करावयाचे असते. कुमारांनी हे काम साक्षेपाने केले. संगीत जगतात 'वृद्धयुवा' लागतात. कुमारांनी हा अधिकार फार लवकर प्राप्त करून घेतला. आपल्या प्रजेच्या व अभ्यासाच्या बळावर, आजारपणानंतरच्या त्यांच्या नव्या उमेदीच्या गाण्याने चकित होऊन मी त्यांना विचारले होते "इतकी वर्षे रियाज नसताना आपण साधलात कसा हा चमत्कार?" तेव्हा ते म्हणाले, "मी मनात सारखा गातच असतो ना रे!"

मेहनतीपासून ते गायन सादर करण्यापर्यंतच्या सर्व बाबतीत त्यांची मते निराळी असत. "ढोरमेहनतीने गाणे येत नाही." "गायनात तान म्हणजे उत्कर्षबिंदू नव्हे." "लयकारी म्हणजे तालाशी खेळणे झगडणे नव्हे." "रखरखीत दुपार, सतावणारा नातू, निःसंग देऊळ, धूसररंग अजंठ्यातले चित्र, ताज्या भाजीचे हिरवेपण... साऱ्यांचा मजा घेणे संगीतकाराला जमले पाहिजे." "एखादे वेळेस गाणे जमत नसले तर सोडून द्यावा तो राग, पिसत बसू नये." "... "एखादी बंदिश इतकी नाजूक असते की ती बैठकीत गाऊ नये फक्त मैफलीत गुणगुणावी." या सारखी अनेक सूत्रे त्यांच्या जीवनसरणीत दिसत. एकदा मित्र मंडळींपैकी तीन पट्टे वामकुक्षीत इतके घोरत होते की आसमंत अस्वस्थ होता! पण कुमार चूळ भरून सुपारी कातरीत म्हणाले, "क्या बात है यार, इनका भी जवाब नहीं!" दुसऱ्या एका वेळी जिथे गेले तिथल्या दिवाणखान्यांतल्या सतरंजीला पडलेल्या सुरकुत्या नीट करण्यातही त्यांना मजा आला होता - तंबोरे नीट जुळल्यावर यावा तितका!

प्रयोगशीलता

कुमार नेहमी मनापासून गात आणि गाण्याशी संबंधित सर्व गोष्टींवर प्रेम करीत करीत त्यांचे दिवस उजाडत व मावळत. सुख-दुःख सारे असे पचवावे की गाण्यातून ते रिचविता आले पाहिजे, अशी त्यांची भक्कम श्रद्धा होती. म्हणून सदा नवीन प्रयोग करण्यात ते रमले. लोकगीते, नाट्यगीते, भजने, अभंग, भावगीते कशाचेच वावडे नाही. "आपल्या गळ्यातून गाणे येते - मी कोण गाणार?" असा त्यांचा दृढ विश्वास आणि म्हणून दहा कलाकारांचे शंभर वर्षांचे काम त्यांनी इतक्या द्रुतलयीत पार पाडले.

'स्फूर्तिवाद' अमान्य

त्यांना हे कसे जमले? थोडक्यात सांगावयाचे तर असे की, ते सुशिक्षित गवयासारखे वागले! विद्यापीठातले वगैरे शिक्षण नसताना त्यांनी पद्धतशीर अभ्यास केला. गुरुवर्य देवधरांकडून मिळालेल्या बाळकडूचा त्यांनी फायदा उठविला. पुरेपूर आणि जन्मभर. उदाहरणार्थ, चिजांचे शब्द तपासून, निरनिराळे पाठभेद जमा करून योग्य अर्थाचे शब्द निश्चित करून ते बंदिशी गात. सर्व बंदिशी नीटपणे लिहून ठेवण्यावर त्यांचा कटाक्ष असे. शब्द आठवत नाहीत म्हणून गाताना कशीतरी वेळ मारून नेण्याचा 'स्फूर्तिवाद' त्यांना मान्य नसे! प्रत्येक बैठकीत काय गायचे याचा विचार करून ते बंदिशी लिहून ठेवीत (अनेकदा समोरही) विसरू नये म्हणून! बंदिशींच्या विषयात नावीन्य आणण्याचा कसोशीचा प्रयत्नही त्यांच्या स्वतःच्या रचनांतून ठाशीवपणे जाणवे. नोटेशनद्वारे प्रकाशित झालेल्या जुन्या पुस्तकातील चिजा 'सोडविण्या'त त्यांना आनंद येई. अशी सोडविलेली चीज ऐकून श्रोते आश्चर्य करतात, याचेच त्यांना नवल वाटे! ते म्हणत, "हे लोक वाचत का नाहीत?" एरवी सुशिक्षित असणारे कलाकार आजही संगीत जगतात मध्ययुगीनसुद्धा न म्हणता येणाऱ्या मागासलेपणे वावरताना दिसत नाहीत काय? तंबोरा, तबला, हार्मोनियम ते ध्वनिमुद्रण, सूक्ष्मध्वनिग्राहक वगैरेंच्या तांत्रिक बाजूकडे त्यांचे अभ्यासपूर्ण लक्ष असे. प्रयोग म्हणून निरनिराळ्या कारागीरांकडून तंबोरे बनवून घ्यावेत, ते कसे वाजतात व तसेच का याचा शोध घ्यावा, कारागीर वाद्ये बनविताना वा दुरुस्त करताना तासन् तास बसून सारी प्रक्रिया बघत राहावी, असा त्यांचा प्रघात होता. कारागीरी म्हणजे कलाकाराला कमीपणा आणणारी बाब असा भावडा सौंदर्यवाद त्यांच्याकडे नव्हता! संगीतविषयक साहित्य ते बारकाईने, खुणा करून वाचीत, "वह तो सब शास्त्र है, हम सिर्फ गाते हैं", असा शेर मारून व्यासंगाला तुच्छ लेखण्याकडे त्यांचा कल नव्हता!

व्यासंगाला पर्याय नाही

ध्वनिमुद्रित संगीताचा साठा करून, त्याचा अभ्यास करून नवनिर्मितीसाठी संगीतसंग्रह वापरण्याचे त्यांचे कसबही वाखाणण्याजोगे होते. आज गाणे-बजावणे उदंड झाले आहे, पण त्यात विविधता कमी आहे. यावर मात करावयाची तर व्यासंगाला पर्याय नाही आणि कुमार तो करीत - नेमाने, नेटाने आणि नेकीने. त्यांच्या प्रत्येक नव्या रचनेमागे दहा जुन्या आणि निवडक रचनांची पुण्याई उभी असे आणि त्यांनी हे पुण्य संपादन केले होते.

देशी संगीतमंत्र

कुमारांना नवीन माध्यमांचे, नवीन तंत्रांचे वा यंत्रांचे कधी भय वाटले नाही आणि तरी त्यांचा संगीतमंत्र अगदी देशी होता! परदेशाचे दौरे वा परकीयांची प्रमाणपत्रे त्यांना कधीच महत्त्वाची वाटली नाहीत! गुरु-शिष्य परंपरा, पुण्यतिथ्यांसारखे स्मरणप्रसंग वा होळीसारखे रंग-प्रसंग त्यांना कालबाह्य वाटले नाहीत, कारण त्यांचा भारतीय पिंड. पैशाचा व्यवहार चोख करावा, पण निर्ममतेने. प्रसिद्धी माध्यमे मान्य करावीत, पण त्यात गुंतू नये. लोकसंग्रह वाढता असावा, पण गाभान्यात आपणच ध्यान धरावे, असा त्यांनी नव्या-जुन्याचा मेळ घातला होता. ही वाटचाल दीर्घ व दम उखडणारी नव्हे काय?

शुद्धसारंगाचे दोन मध्यम तेजाळ लावत ते एक जुनी बंदिश म्हणत असत. बंदिशीचा आशय म्हणजे जणू गानपुरुषाने कुमारांना उद्देशून काढलेले उद्गार -

"हे प्रिय, पथ तापू लागला आहे. आजचा दिवस इथेच विश्राम कर. या मधुबनात हिरव्या वृक्षांची छाया पसरली आहे. या वृक्षांच्या तळाशी सुखाने शयन कर."
